

ПОЛІТИКА У РІЗНИХ СФЕРАХ СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ**Северенюк Валентина Матвійовича,**доктор політичних наук, професор кафедри
гуманітарних дисциплін Класичного приватного університету

УДК 342.725

НАЦІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВНОЇ МОВИ

Здійснено аналіз чинної Конституції України на предмет відповідності офіційного статусу української мови як державної та її національних ознак. Запропоновано змінити редакцію конституційних статей, що стосуються мовних питань.

Ключові слова: Конституція, титульна нація, корінний народ, українська мова, державна мова, національна мова,

Проведен анализ действующей Конституции Украины на предмет соответствия официального статуса украинского языка как государственного и его национальных признаков. Предложено изменить редакцию конституционных статей, которые касаются языковых вопросов.

Ключевые слова: Конституция, титульная нация, коренной народ, украинский язык, государственный язык, национальный язык.

The article analysed current Ukrainian Constitution with a view to official status of Ukrainian language as a state one and its national aspect. The author offers to change articles of the Constitution devoted to language issues.

Key words: Constitution, titular nation, indigenous people, the Ukrainian language, state language, national language.

Країни, народи, суспільства мають чимало особливостей, якими вони різняться між собою. Деякі з них так глибоко закорінені в історичному походженні та суспільному досвіді, у народній пам'яті, мові, фольклорі, що здаються вічними. Та разом з цим у світі відбувається взаємодія та взаємообмін культур, зокрема й у сфері політичної культури. Розвивається міжнародне право, поширюється міжнародна символіка, повторюються основні елементи політичної системи, набувають універсальності конституційні норми та відповідна наукова термінологія. У конституційному, або державному, праві існує поняття «титульний етнос». Для більшості країн титульний етнос – це об'єктивна історична реальність. Для України таким етносом є українці. Подібним статусом не слід зловживати, хизуватися ним перед представниками інших національностей, бо сам лише факт належності до титульного етносу не робить людину кращою ні морально, ні соціально, автоматично не вивищує над іншими людьми. Поняття титульного етносу (нації) вказує головним чином на певну атрибутивність держави, яка відрізняє її від інших держав, і це також об'єктивна потреба. Без такої атрибутивності зовнішній суверенітет держави втрачає виразність, без неї складно сформувані у громадян (і простих, і політичної еліти) бажання працювати на державні інтереси країни. Громадяни держави, що не вважають себе представниками титульного етносу, мають добровільно підтримати цю атрибутивність, сприйняти її як частину своєї національної свідомості.

Важлива роль у творенні та існуванні держави належить одному з її статусних (титульних) символів – державній мові. Метою статті є аналіз статей чинної Конституції України під кутом зору відповідності офіційного статусу та національного змісту української мови.

Державний статус української мови проголосив Закон «Про мови в Українській РСР» від 28 жовтня 1989 р. (він є чинним і дотепер, із змінами від 28 лютого 1995 р.). У преамбулі було сформульовано мету такого рішення: «...сприяння всебічному розвитку духовних творчих сил українського народу, гарантування його суверенної національно-державної майбутності». При

цьому підкреслювалося, що Українська РСР визнає «життєдайність та суспільну цінність <...> і рівноправність національних мов», оскільки «висока мовна культура є основою духовного взаєморозуміння, культурного взаємозбагачення та зміцнення дружби народів».

Дуже виразно в Законі прозвучав і такий акцент: «Українська мова є одним з вирішальних чинників національної самобутності українського народу». Читач може запитати: «Для чого автор цитує відомі істини? Звісно, українська мова є національною мовою народу. Українське законодавство не могло не наголосити на цьому». Цілком згоден. «Не могло», але... чи завжди так відбувається? За відповіддю звернімося до Конституції України 1996 р.

Україна реально є поліетнічною країною. Власне, з констатації такого її характеру починається текст Основного Закону. Перше речення преамбули Конституції містить визначення: «Український народ – громадяни України всіх національностей». Належність до народу України визначається не етнічним походженням людини, а її громадянством, тобто правовим зв'язком особи з державою. Тому в Конституції (крім преамбули, також у статтях 13, 16, 17, 79 і 104) поняття «Український народ» прописано з великої букви. Тотожним до нього, за текстом Конституції, є поняття «народ» у широкому значенні. Обидва ці поняття («Український народ» і «народ») є збірними, національно-нейтральними. Виходячи з цього, у Конституції їх вжито лише в контекстах правових норм, що стосуються державного та народного суверенітету (преамбула, ст. 5, 17, 104), правосуддя (ст. 124), права власності (ст. 13), присяги та обов'язків народних депутатів і Президента (ст. 79, 104, 106), «збереження генофонду Українського народу» (ст. 16), «повернення в Україну культурних цінностей народу» (ст. 54).

Складовою Українського народу є титульна українська нація. Вона становить основну частину народу. Її історичне значення віддзеркалено в преамбулі, де сказано, що право на самовизначення здійснене «українською нацією, усім Українським народом». Статус української нації як титульної впливає також із положення ст. 11 Конституції: «Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України». У цій загалом правильно сформульованій конституційній нормі впадає в око певна неузгодженість категорій «українська нація» і «корінні народи»: між ними немає безпосереднього зв'язку, так ніби етнічні українці до корінних народів... не належать. Дивина, та й годі! Щоб ця недоречність не виникла, потрібно було у текст статті вписати слово інших і викласти її закінчення в такій редакції: «<...> розвитку <...> самобутності всіх [інших] корінних народів і національних меншин України».

Стаття 10 Конституції проголошує: «Державною мовою (скрізь у цитатах курсив мій. – В. С.) в Україні є українська мова». Специфіка мовної ситуації в Кримській автономії, де більшість населення своєю рідною мовою визнає російську, зумовила потребу додатково підкреслити статус української мови в АРК. Так, у п. 8 ст. 138 говориться, що до відання АРК належить «забезпечення функціонування і розвитку державної та національних мов і культур в Автономній Республіці Крим». Вочевидь невдалим є формулювання «державної та національних мов». Вжитий у ньому сполучник та спричинює протиставлення означень «мова державна» (тобто українська) і «національні мови». Але хіба українська мова, набувши високого статусу державної, втратила через це ознаки національної? Звичайно ж, ні! Тому вкрай нелогічно виводити її за межі національної сутності. Отже, п. 8 ст. 138 правильніше було б сформулювати так: «...забезпечення функціонування і розвитку державної [(української)] та [інших] національних мов і культур...»

У цьому зв'язку викликає сумнів фразеологічна та правова коректність положень Конституції, що передбачають обов'язок володіти державною мовою для Президента України (ст. 103), професійних суддів (ст. 127) та суддів Конституційного Суду (ст. 148). Імперативний характер даної правової норми цілком виправданий, хотілося б навіть більшого – щоб таку саму вимогу Конституція висувала до народних депутатів України (ст. 76). Та проблема не тільки в цьому. Сформулюємо її так: «Використання якого з двох означень мови – «державна» чи «українська» було б доцільнішим у тексті згаданих статей?»

З формально-правового боку, враховуючи державний статус української мови, підстав для такого запитання немає. А якщо вийти за межі формального визначення і взяти за основу реальне

життя? Погодьмося, що мова як практичний засіб спілкування між людьми є завжди конкретною. Люди користуються можливостями якоїсь певної мови, що має назву, наприклад, «англійська», «китайська», «російська» тощо, а не засобами «мови взагалі». До «мови взагалі» належать, наприклад, латинська – оскільки зник її етнічний носій, через це вона називається «мертвою», та мова есперанто, бо вона створена спеціально для міжнародного (поліетнічного) спілкування – тому й називається «штучною». Натомість кожна з існуючих етнічних мов має своє історико-культурне походження, оригінальний словниковий запас, фонетичні та граматичні особливості. Проголошення якоїсь із них державною не означає перетворення її на абстракцію. Формалізувати поняття «державна мова» можна лише в словниках, проте реально така мова в природі не існує, а тому й послуговуватися нею неможливо. Визначення «державна мова» вказує не на самостійну роль такої мови, а лише на правовий статус однієї з національних мов (чи кількох) як реально існуючої духовно-матеріальної субстанції. Українська мова, на щастя, не є мертвою і не являє собою продукт спеціальних лінгвістичних технологій. Отже, Президент України, професійні судді та судді Конституційного Суду України (і неодмінно – депутати та міністри, державні службовці усіх рангів) зобов'язані володіти не просто державною мовою, а саме українською мовою – у значенні її національно-самобутніх властивостей. Саме так і має бути записано у відповідних статтях Конституції – більш зобов'язуюче і точніше за суттю!

У ст. 53 наведено поняття «рідна мова». Проте в конституційно-правовому значенні воно стосується... не всіх громадян України, а чомусь тільки представників національних меншин. Їм гарантовано право «на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства». Із цього випливає, що в етнічних українців або немає... рідної мови, або вони належать до... національних меншин. Обидва висновки абсурдні, але на них наводить теперішня українська Конституція.

Ще один парадокс. Цитуємо ч. 3 ст. 10 Конституції: «В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України». Позитивно, що принциповою новелою в українському законодавстві стала гарантія захисту мов, причому саме як національних. Та знову виникає запитання: «Чому конституційний захист не поширено на українську мову?» Щоправда, у ч. 2 цієї ж статті окремо сказано, що «держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя...». (Це формулювання взяте із Закону «Про мови в Українській РСР» 1989 р. Воно також увійшло (крім слів всебічний розвиток) у «Декларацію про державний суверенітет України» від 16 липня 1990 р. [1, розділ VIII]). Але ж очевидно, що забезпечення розвитку і функціонування – це, далекі, не те саме, що гарантії захисту. Кожен громадянин сучасної України, котрий здатен неогоїстично мислити і правдиво говорити, скаже, що, незважаючи на початок уже третього десятиліття української незалежності потреба саме захисту української мови на державному рівні залишається не просто злободенною, а вимагає серйозних практичних кроків у напрямі її забезпечення.

Якщо причину означеного конституційного казусу можна якось виправдати «труднощами зростання» вітчизняної правової думки на період прийняття Основного Закону та напруженими ідеологічними дискусіями в стінах парламенту «конституційної ночі» 28 червня 1996 р, то як пояснити рецидиви її незрілості в сьогодні умовах, коли є можливість спокійно відредагувати раніше напрацьоване? Приклад – проект Конституції України колишнього Президента України В. Ющенка, поширений у вересні 2009 р. під назвою «Народна Конституція» [4]. У проекті стосовно мовного питання, на жаль, слово в слово були повторені недоречності аналізованих вище норм чинної Конституції, іншими стали тільки номери статей, у який ідеться про мову (статті проекту: 13, 14, 56, 113, 141, 147, 163).

На закінчення – ще кілька узагальнень та висновків.

1. У тексті Конституції України 1996 р. слово «мова (мови)» зустрічається 16 разів: із них 8 – у Розділі I. Загальні засади, 3 – у Розділі II. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина та по одному разу у розділах: «Верховна Рада України», «Президент України», «Правосуддя», «Автономна Республіка Крим», «Конституційний Суд України». Конституція містить приблизно два десятки термінів, які позначають стан та розвиток етнокультурної сфери в нашій державі:

«національна меншина», «національна мова», «національна злагода», «національні культурні товариства», «національно-культурний розвиток», «етнічна самобутність», «етнічні традиції», «ознаки етнічного походження», «міжетнічна ворожнеча» тощо. Проте жодного разу (!) в Конституції поняття «українська мова» прямо не ототожнюється з такими визначеннями як: «національний», «етнічний», «корінний», «рідна». Сумно казати, але так виходить, ніби українська мова не має свого етнічного (національного) носія, а український народ (нація) – своєї національної мови.

2. Чинна Конституція стверджує статус української мови як державної. Серед частини політиків та певних суспільних кіл періодично виникають розмови про необхідність мати в Україні дві державних мови. Об'єктивно такі пропозиції не мають достатніх підстав, оскільки жодними соціологічними даними в масштабах країни не підтверджується, що питання «державної двомовності» входить хоча б у перший десяток життєвих пріоритетів громадян України. Але серйозно турбує інша обставина: Українська держава не бере на себе конституційних зобов'язань по захисту української мови і не гарантує його. Цей парадокс, як не дивно, викликаний саме набуттям українською мовою статусу державної. Все частіше й частіше доводиться чути, як деякі представники влади, і що особливо тривожить – прості мешканці України, замість слова «українська» скрізь, де треба й не треба, кажуть «державна». Причому звучить це з посмішкою, навіть іронічно та скептично. Поняття державної мови перетворюється на канцелярський штамп, формальне словосполучення, яке перестає виконувати функцію державно-національної ідентифікації. Дуже добре, що в Україні носієм (суб'єктом) української мови нарешті проголошена Українська держава, що додає їй атрибутивних національних ознак, але не можна допускати, щоб ці ознаки вихолощувалися із самої української мови та суспільної свідомості, а вітчизняне законодавство – їх ігнорувало. Подібну вимогу не слід сприймати як забаганку «етнічних ультра-патріотів» – це необхідна логіка усього державного життя, одна з підвалин формування як етнічної, так і загальної культури, зрештою – критерій громадянської зрілості.

3. Проектантам нової Конституції України чи авторам змін до неї (на офіційному рівні заявлено, що невдовзі має запрацювати конституційна асамблея) слід більш уважно підійти до конституційних понять і визначень. Стосовно державної мови, то можна дати пораду: достатньо визначити у Конституції це поняття один раз, а далі у відповідних смислових ситуаціях вживати словосполучення «українська мова» – тоді за високим політико-правовим статусом не загубиться соціально-культурна і духовна функція мови титульної нації.

У 2001 р. в інтерв'ю газеті «Голос України» поет і політик Іван Драч (на той час, голова Державного комітету інформації України) зауважував: «Критична маса ставлення до української мови ще не набрала тієї сили, що нуртує всередині, як тісто, коли підходить, бо доспіло. Але це неодмінно прийде» [5]. Варто бути оптимістами і сподіватися, що вітчизняна Конституція таки «доспіє» до правильного тлумачення статусу та значення української мови для України і її громадян – усього Українського народу.

Література:

1. Декларація про державний суверенітет України : Ухвалена Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 року // Правда України. – 1990. – 17 липня.
2. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року : [офіційне видання ; Міністерство юстиції України, Українська правнича фундація]. – К. : Право, 1996. – 56 с.
3. Про мови в Українській РСР : Закон Української РСР від 28 жовтня 1989 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1989. – Додаток № 45. – Ст. 631.
4. Народна Конституція : Обговорюємо проект Конституції Президента України Віктора Ющенка / Громад. організація «Фонд Спадщина»; відпов. М.А. Верес. – [Б. м.], 2009. – 100 с.
5. Тісто підходить, коли доспіє : [інтерв'ю з головою Державного комітету інформації України Іваном Драчем] // Голос України. – 2001. – 8 червня.